

УДК 908+332.1(477.75)»18»

Л.С. АДЖИЄВА

КРИМ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.: СОЦІАЛЬНО-АГРОЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ РОЗВИТКУ

Аджиєва Лена Сейдаметівна – старший викладач кафедри історії і правознавства ЄІСН РВНЗ «Кримський гуманітарний університет» (м. Ялта), кандидат історичних наук

Досліджуються особливості розвитку сільського господарства Криму в другій половині ХІХ ст. Особлива увага приділяється його галузям і факторам, що впливали на їх розвиток.

Ключові слова: Крим, реформи, залізниця, землеробство, тваринництво, виноробство, виноградарство, садівництво, тютюнництво.

Исследуются особенности развития сельского хозяйства Крыма во второй половине ХІХ в. Особое внимание уделяется его отраслям и факторам, которые влияли на их развитие.

Ключевые слова: Крым, реформы, железная дорога, земледелие, животноводство, виноделие, виноградарство, садоводство, табаководство.

Features of agricultural development of the Crimea in the second half of the nineteenth century are examined. Particular attention to its industries and factors that influenced their development is spared.

Keywords: Crimea, reforms, railway, agriculture, farming, winemaking, viticulture, horticulture, tobacco.

© Л.С. Аджиєва, 2012

Постановка проблеми. У середині ХІХ ст. в Криму склалися певні умови для успішного розвитку економіки. Проте Кримська війна більш ніж на два десятиліття призупинила цей процес. Ситуація почала змінюватися у 1860–1870-х роках, коли у сільському господарстві, торгівлі і промисловості швидкими темпами утверджувався капіталізм. Вже наприкінці ХІХ ст. Крим відіграв важливу роль у загальноімперському політичному й економічному розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розвитку економіки Криму присвячено чимало праць, проте більшість із них носить загальний характер. У дореволюційний період дослідники вивчали особливості розвитку окремих галузей сільського господарства півострова [3; 20; 24]. За радянські часи історію Криму ХІХ ст. відтворювали упереджено на основі міфів [4; 15; 19; 23]. За часів незалежності було опубліковано низку ґрунтовних праць, присвячених Криму, але в них розкривалися окремі аспекти розвитку півострова [5; 8; 11; 14].

Мета дослідження – комплексне вивчення соціально-агroeкономічного аспекту розвитку Криму у другій половині ХІХ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. У середині ХІХ ст. Крим залишався багато в чому господарськи неосвоєним і економічно нерозвинутим. Селянські господарства у своїй більшості працювали на основі патріархальних традицій. Переважало розведення великої рогатої худоби і тонкорунного вівчарства, що всіляко підтримувалося урядовцями. Товарних ознак лише почали набувати такі галузі, як виноградарство, виноробство, садівництво. Відставало землеробство, що спричиняли такі фактори: велика кількість солонцюватих земель, часті засухи, нестача робітників, напади саранчі, падіж рогатої худоби (єдиної тяглової сили у господарстві) [24, с. 2], використання застарілого обладнання, відсутність власної техніки у

селян. Вирощена продукція залишалася неконкурентною на загальноросійському аграрному ринку. Через відсутність транспортних шляхів значна частина її псувалася.

Війна 1853–1856 рр. стала тяжким випробуванням для економіки Криму. Практично повністю був зруйнований Севастополь, матеріально розорені Євпаторія, Сімферополь, Керч, Ялта й інші населені пункти, садиби великих землевласників, селянські господарства тощо. Провідні галузі сільського господарства занепадали, адже за часи війни значна частина садів, виноградників і лісових угідь була вирубана військовими і місцевим населенням, суттєво скоротилося поголів'я худоби. Десятки тисяч селян змінили традиційний вид діяльності і працювали на будівництві доріг, мостів, захисних споруд, займалися військовими заготівлями тощо.

Під час і після війни стрімко зросли ціни на зернові, що підвищило значимість рільництва, особливо в степовій частині півострова. Після створення залізничної мережі ця галузь взагалі почала переважати над скотарством. Паралельно зростала вартість орендних та продажних земель таким чином, що вівчарство взагалі ставало не вигідним. Відбувся розпродаж стад, переведення їх на інші території (Кубань, у Румунію). Великі площі задіявалися під зернові культури. У Криму вирощували зернові (озима та яра пшениця, ячмінь, овес, жито, кукурудза, просо), стручкові (горох), коренеплідні (картопля), баштанні культури, льон, тютюн тощо.

На рубежі 1850–1860-х років до Криму стрімко відбувся приплив населення. Тут проживало більше двадцяти етнічних груп, найчисельнішими з яких були кримські татари, українці, росіяни, німці, греки, вірмени, болгары, євреї. Сюди приїздили працювати вихідці з Австро-Угорщини, Німеччини, Персії, Румунії, Франції, Швейцарії, інших країн. Масштаби міграційних процесів тут

були ширші, ніж у Європейській Росії. У 1865–1897 рр. населення Криму зросло майже втричі і досягло близько 547 тис. чоловік [10, с. 25].

Етнонаціональна політика Російської держави тісно ув'язувалася у геополітичні плани – створення в Криму зони стабільності та безпеки. Олександр II протурецька орієнтація кримських татар бачилася дестабілізуючою, тому було обрано політику «виштовхування» їх за межі півострова. Внаслідок створення умов, за яких неможливо було жити і працювати (переслідування представників духівництва, інтелігенції, заможних людей), відбулася масова еміграція кримськотатарського населення [22, с. 37; 5, с. 19]. Дослідники, аналізуючи етнополітичні процеси в Криму, серед чинників міграцій кримських татар виокремили намагання російських урядовців «образовувати из татар русских граждан». У період між анексією Криму Російською імперією і до середини XIX ст. з Криму поїхало більше 440 тис. чол. [11, с. 32–33], а в 1860–1862 рр. – 192 тис. чол. кримських татар [5, с. 20]. Внаслідок кількох хвиль еміграції до Туреччини протягом 1850–1864 років чисельність кримських татар скоротилася більш ніж у 2,6 раза і становила у 1864 р. 99946 чол. [6, с. 106–107]

На початку 1860-х років соціально-економічна обстановка на півострові почала кардинально змінюватися. Значною мірою цьому сприяла промислова революція, завдяки якій у регіоні «рельєфно і своєрідно проступала складна динаміка аграрно-промислових процесів» [18, с. 32], а також становлення і розвиток ринкових відносин внаслідок проведених урядом реформ, а також особливості розвитку кримського села, торгівлі, сільського господарства, економіки, розширення ринків, будівництва залізниці, що поліпшували освоєння нових земель, реалізація Російською державою особливої концепції щодо розвитку регіону тощо. Проникнення капіталістичних відносин в усі сфери господарського життя піднесло роль грошової системи. Розпочалося формування трьох головних видів селянської кооперації: споживчої, кредитної і сільськогосподарської [13, с. 45].

Крим поступово утверджувався як зона міжнародного економічного співробітництва. Спочатку Євпаторія і Феодосія, а пізніше і Севастополь набували статусу комерційно-торгівельних міст, до яких із Близького Сходу, Середземномор'я, Європи спрямовувалися потоки вантажів із бавовною, цукром, молочними товарами, чаєм, м'ясом, олією та іншими продуктами харчування, тканинами, дровами тощо. Водночас турецькі, грецькі, англійські, італійські, норвезькі, австрійські, швейцарські торгові компанії через кримські порти вивозили пшеницю, фрукти, тютюн, вино, сіль, шкіри, сухарі, залізний і мідний лом, гас, канати тощо. Домінуючу роль відігравав іноземний капітал, що проникав через сферу торгівлі у сільське господарство [14, с. 18; 17, с. 25].

У післяреформеному селі відбувався розподіл праці між окремими районами країни й розвивалася господарська спеціалізація, завдяки чому міцнішими ставали економічні зв'язки між окремими спеціалізованими районами, зростав обмін та

розширювався внутрішній ринок. Кількість селян у 1853–1865 рр. зменшилася на 46 % і дорівнювала 122 тис. чол. [16, с. 30]. Цим самим було підірвано трудовий потенціал села. Уряд вдався до примусового переміщення селян малоземельних губерній Росії й запрошення іноземних колоністів. З метою найбільшої колонізації Півдня України землі тут надавалися дворянам, державним службовцям, колоністам, військовим. До того ж, у більшості поміщицьких маєтків господарство велося за новими методами – із застосуванням сільськогосподарської та переробної техніки, нових методів і технологій у сільському господарстві. Це пояснювалося тим, що у слабо заселеному регіоні не вистачало робочої сили і великі площі важко було обробляти так, як це робили у традиційних центрах [8, с. 17].

Земська реформа і початок діяльності у жовтні 1866 р. Таврійського земства відкрили нові можливості для розв'язання багатьох питань повсякденного життя [1, арк. 29]. Регіональні питання сільського господарства були прерогативою земства, тому відразу ж виникла необхідність у науково обґрунтованому підході до використання природних багатств. Потреби сільського господарства могло задовольнити лише знання природи, її багатств, особливостей, тому необхідність всебічного дослідження визнавалася вітчизняними вченими, місцевим самоврядуванням, місцевою інтелігенцією тощо.

Протягом 50–80-х років XIX ст. поступово, але помітно, зростає значення тваринництва, проте змінюється його характер. Це було пов'язано із потребами у тягловій силі в рільництві, що набирало обертів. Так, у 1851–1887 рр. кількість голів у конярстві зросло майже у 3,7 раза (306 тис.), відповідно, рогатої худоби – у 2,4 раза (590 тис.), овець – у 1,7 раза (3400 тис.) тощо [21, с. 4].

Розширення товарного виробництва сільськогосподарських продуктів викликало необхідність наукового обґрунтування їх отримання, переробки тощо. Крім того, виникла проблема освоєння місцевих природних багатств та їх вивчення. Зміни у соціально-економічному розвитку відкрили широкі можливості і простір для розвитку природознавчих наук.

Півострів ставав привабливим місцем прикладання праці спеціалістами, у тому числі і науковцями. Затребуваність науки обумовлювалася необхідністю розвитку Криму як зони туризму. Галузь потребувала наукових досліджень у сфері особливостей природничих умов, корисних копалин півострова. Крім того, розбудова туристичної інфраструктури (готелів, пансіонатів, шляхів) вимагала відповідних наукових розробок у галузі інженерії.

Відповідних наукових рішень потребувала і справа відбудови зруйнованих доріг та розбудови нової транспортної мережі. У 1852 р. схема устрою майбутньої залізниці на півострові була розроблена науковцями Імператорського Харківського університету. Надалі до будівництва полотна долучалися кращі інженери імперії. Внаслідок зусиль учених та інженерної думки залізниця почала функціонувати у 1874 р. і протяглася спочатку до Симферопо-

ля, а роком пізніше до Севастополя. Тут проглядалися стратегічні інтереси Російської держави, яка прагнула виграти торгову конкуренцію з Туреччиною, отже, зміцнити свої економічні позиції на Чорному морі [7, с. 109].

Лозово-Севастопольська залізниця стала найважливішим фактором господарського розвитку, який дозволив прискорити на півострові об'єктивні процеси еволюції ринку. Залізнична мережа «дала потужний поштовх зростанню промислового капіталізму, консолідувала економічно розрізнені регіони в єдиний економічний простір» [12, с. 7], енергійно втягнула у ринковий процес віддалений від імперії півострів. Кримські вина і фрукти стали постачатися на ринки Центральної Росії, на Волгу, у Сибір.

Розвиток пасажирського пароплавання, налагодженого ще у 1861 р. завдяки проведенню Російським товариством пароплавання і торгівлі постійних рейсів між Кримом і Одесою, значно збільшив приплив туристів, відпочиваючих до Криму. Протяжність шосейних доріг у Таврійській губернії була незначною. На Південному березі Криму головним видом транспорту залишався гужовий.

У пореформений період в Криму простежувався подальший розвиток плодового садівництва. Завершення прокладання залізниці дало могутній поштовх розвитку торгівлі кримськими фруктами. Якщо у 1875 р. із регіону було вивезено тільки 14,5 тис. пудів свіжих фруктів, то в наступні роки вивезення фруктів не сягало нижче 100 тис., а часом складав 500 тис. пудів. Близько 3/4 садовласників Криму були селяни. В кінці XIX ст. вони мали не більше 1/3 площі всіх садів. Великі сади належали українським і татарським поміщикам [19, с. 28–29]. До кінця 70-х рр. XIX ст. садівники зазвичай продавали вирощений урожай відкупникам із числа місцевих купців. У 1880-х роках закупівлю кримських фруктів перебирають до своїх рук російські оптові торговці. Протягом 1870–1890-х років внаслідок кооперації науки і виробництва площі садів у Криму зросли з 4,67 тис. до 6 тис. дес. [4, с. 35]. Змінювалися середні розміри садів. На кінець XIX ст. більшість із них досягла 0,25–100 дес. [23, с. 44]. Щорічно протягом 1875–1893 рр. залізницею вивозилося у центральні райони Росії до півмільйона свіжих фруктів [15, с. 153].

Необхідність ведення таких галузей, як виноградарство, тютюнництво, рослинництво, виноробство вимагало наукового супроводження. У Криму практично з нуля розпочиналися дослідження у сфері вдосконалення техніки догляду за виноградниками, технології виробництва вина тощо. На плечі науковців лягав вибір оптимальних меж господарської спеціалізації. Влада намагалася, аби півострів став економічно і соціально достатнім регіоном, задовольнялися продовольчі, рекреаційні, культурницькі потреби громадян.

Одночасно вівся пошук раціональних форм господарювання, освоєння нових сільськогосподарських угідь. Виноробна галузь, поширена, головним чином, у Ялтинському, Євпаторійському, Симферопольському і Феодосійському повітах, потребувала відродження. Якщо на початок війни у

1853 р. у Таврійській губернії вироблялося 429,7 тис. цебер вина, то у 1857 р. рівень виробництва знизився майже втричі – до 149,83 тис. Лише у 1867 р. вдалося досягти 88,2 % довоєнного рівня розвитку виноробства [3, с. 27, 35]. Нові та відновлені плантації почали з'являтися на околицях Симферополя, Севастополя і Балаклави, по долинах Бельбеку, Качі, Альми, Чорної, Булганаку. Найпоширенішими сортами були: різні мускати, мадера, рислінг, шасла, кокур, шабаш.

Певні труднощі у розвитку мало тютюнництво: важкі умови праці на плантаціях, висока трудомісткість, нестійкість тютюнового ринку через постійні коливання цін і, як результат, зменшення конкурентоспроможності. Турецький, американський, «нікітський дюбек» і інші сорти тютюну потребували розгортання дослідницької бази у польових умовах, обрахування доз внесення добрив, родючості у різних ґрунтах, наслідків можливого коливання температури тощо. Нагальним був пошук продуктивних угідь для закладання посівів. За період з 1856–1867 рр. площа під тютюном і його валовий збір у Таврійській губернії зросла у чотири рази і вона сягала 917 дес. [20, с. 1].

У 80-х роках XIX ст. через сильні погодні коливання у Криму починається скорочення площ тютюнових плантацій. Протягом наступних десяти років вони скоротилися більш ніж на половину. Замість цієї культури тут почали вирощувати пшеницю й овочі. Тютюнництво стало неприбутковою галуззю господарства краю. Ціни на якісний тютюн знизилися учетверо – з 60–70 до 15 крб. за пуд [9, с. 14]. 3/4 загальної тютюнової культури Криму припадало саме на Ялтинський повіт. Сорт «дюбек» вирощували у центральній частині Південно-го берега Криму [2, арк. 97].

Завдяки плідній діяльності науковців вдалося покращити якість тютюну, підвищити його конкурентоспроможність на внутрішньому ринку. Отримані результати слугували подальшому прискореному розвитку галузі. Особлива заслуга у цьому процесі належала Нікітському ботанічному саду, адже саме тут упродовж другої половини XIX ст. дослідження тютюну були поставлені на винятково високий рівень.

Отже, процеси капіталізації в Криму відбувалися значними темпами. Поступово дорожчали земельні ділянки, поширювалася оренда землі, її часто використовували в якості застави у банках. Нерівномірний розподіл землі серед населення призводив до появи надмірної кількості вільної робочої сили дешевого ринку праці.

У 70–80-х рр. відбувалася аграрна криза, що зумовила пошук землевласниками чинників впливу на уряд з метою поліпшення своєї діяльності. Вони розпочали активніше застосовувати інтенсивні способи ведення господарства, впроваджувати сільськогосподарські машини у виробництво. Дедалі важливішими ставали наукові досягнення і здобутки практики в усіх сферах економіки. Інтенсифікація господарства шляхом застосування більш дійових економічних і агрономічних правил ведення господарства було пов'язано зі збільшенням його товарності.

Ці завдання потребували об'єднання зусиль науковців і практиків. Так, завдяки впровадженню наукових досягнень тих або інших наукових установ землевласниками, останнім вдавалося вирішувати нагальні проблеми сільського господарства. Загалом покращенню економіки сприяли заходи товариств та меценатська діяльність поміщиків – вони організували виставки і випробування сільськогосподарської техніки, створювали дослідні поля, навчальні заклади тощо. Наприкінці XIX ст. технічна оснащеність господарств України була досить значною [13, с. 205].

Отже, поступово відбувалося не тільки підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, але й його вдосконалення. Використовуючи прогресивні технічні досягнення, землевласники підвищували рівень культури землеробства й тваринництва. Наприклад, завдяки проведенню меліоративних робіт зростали посівні площі. Все це давало змогу знизити затрати на виробництво продукції, а отже, бути конкурентоспроможними на загальноімперському ринку. Поліпшенню ведення сільського господарства у регіоні сприяли економічні фактори, що були своєрідним поштовхом. Це, насамперед, неврожайні 1893–1895 роки, слабка конкурентоспроможність українських виробників на європейських ринках, високі митні податки, розвиток внутрішньої та зовнішньої торгівлі, транспорту, ринку праці, діяльність різноманітних державних установ, суспільних товариств, що мали на меті вирішення нагальних проблем соціально-агроекономічного характеру.

В кінці XIX ст. Крим став складовою загальноросійського аграрного ринку. Тут склалися всі передумови для початку диверсифікації промисловості (передові для того часу форми сільського господарства, сприятливий клімат, зручне географічне становище, надлишок робочої сили) та розвитку

галузей: переробки продуктів сільського господарства, будівельної, виноробної, курортної.

У 1900 р. світова економічна криза охопила більшість губерній Російської імперії, особливо ті, де швидкими темпами отримав розвиток капіталізм. Наслідками кризи для українських губерній стали концентрація виробництва, витіснення великими капіталістичними підприємствами дрібних у цукроварній, борошномельній, спиртовій, олійній, м'ясопереробній галузях, зменшення посівних площ під різними культурами тощо. А як результат – погіршення становища селянства і робочого людю. У Криму подібне явище спостерігалось у тютюновій та виноробній галузях.

Висновки. Розвиток промисловості, торгівлі, зростання міст і неземлеробського населення, залізничного й морського транспорту, розширення внутрішнього ринку, внутрішньої й зовнішньої торгівлі мали великий вплив на характер і структуру сільськогосподарського виробництва Криму. У цей період була закладена основа спеціалізації регіону. Національні та релігійні особливості населення півострова, досить пізній час анексії півострова до Російської імперії визначили напрями розвитку господарства, своєрідність формування аграрних і економічних відносин регіону.

Прискорений розвиток капіталізму в Криму потребував змін у економіці і, зокрема, сільському господарстві, активного використання відкриттів і винаходів у різноманітних сферах виробничої діяльності. З'явилася необхідність створення наукового підґрунтя для розбудови реформування. Значну роль у справі розвитку регіону, ефективного використання місцевих багатств відіграло самоврядування. Таким чином, у Криму процеси модернізації в обolonці культурно-господарського перетворення регіону переплелися із пластом докапіталістичних, традиційних форм, відносин і зв'язків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Державний архів в Автономній Республіці Крим (далі ДААРК). – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 175. Статистические ведомости о посевах и урожае сельскохозяйственных культур. О состоянии виноградарства и виноделия, табачных плантаций по уездам Таврической губернии, 68 арк.
2. ДААРК. – Ф. 211. – Оп. 1. – Спр. 9. О годовой и полугодовой отчетности по табаку за 1907 г., 178 арк.
3. Валлас М. Виноделие в России. Ч. 1 : Крым, степная часть Таврической губернии, Дон и Астрахань / М. Валлас. – СПб. : Департамент Земледелия, 1895. – XII, 213, [4] с.
4. Бененсон М. Е. Экономические очерки Крыма / М. Е. Бененсон. – Симферополь, 1919. – 79 с.
5. Бикова Т. Політичне та соціально-економічне становище в Криму (від середини XVIII ст. до 1917 р.) / Т. Бикова // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2003. – Вип. VI. – С. 13–40.
6. Водарский Я. Е. Население Крыма в конце XVIII – конце XX веков : Численность, размещение, этнический состав / Я. Е. Водарский, О. И. Елисеева, В. М. Кабузан. – М. : ИРИ РАН, 2003. – 158 с.
7. Волков Н. Е. Очерк законодательной деятельности в царствование императора Александра III, 1881–1894 гг. / Н. Е. Волков. – СПб. : Тип. А. Ф. Штольценбурга, 1910. – IX, 372, III с.
8. Гребінник Т. О. Земські природничо-історичні музеї Півдня України : організація та природознавча діяльність (60-ті роки XIX ст. – початок XX ст.) дис. ... кандидата іст. наук : спец. 07.00.07 / Тетяна Олексіївна Гребінник. – К., 2002. – 210 с.
9. Григорьев З. Симферополь. Кризис табаководства / З. Григорьев // Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1913. – №27. – С. 14.
10. Історія міст і сіл Української РСР : Кримська область. – К. : Інститут історії АН УРСР, 1974. – 624 с.
11. Крим в етнополітичному вимірі / М. Панчук (керівник), Г. Бекірова, В. Ганкевич, О. Галенко, Т. Горбань та ін. // [За ред. І.Ф.Кураса (голова), М. І. Панчука, В. О. Котигоренка, В. А. Войналовича, О. І. Галенка]. – К. : Світогляд, 2005. – 533 с.
12. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). / Т. Лазанська. – К. : Інститут історії України НАН України, 1999. – 282 с.
13. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В. І. Марочко. – К., 1995. – 224с.
14. Марциновский П. Н. Крым в международной торговле (1856 – 1914 гг.) : дисс. ... кандидата ист. наук : 07.00.01 / Павел Николаевич Марциновский. – Симферополь, 1997. – 256 с.
15. Надинский П. Н. Очерки по истории Крыма. В 3 частях / П. Н. Надинский. – Симферополь : Крымиздат, 1951. – Ч. 1. – 232 с.
16. Полухина О. М. Населення Криму в 1783–1917 рр. / О. М. Полухина // Український історичний журнал. – 1988. – №. 9. – С. 27–35.

17. Поспелов С. Зарождение капитализма в Крыму / С. Поспелов, М. Максименко. – б. м. – 1995. – 28 с. («Крымский дневник», спец. вып.).
18. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. П. Реєнт / Інститут історії України НАН України. – К., 2003. – 340 с.
19. Секиринский С. А. Сельское хозяйство и крестьянство Крыма и Северной Таврии в конце XVIII – начале XX в. (1783–1917 гг.): автореф. на соиск. науч. степени докт. ист. наук : спец. 07.00.02 «История СССР» / С. А. Секиринский. – Львов, 1974. – 34 с.
20. Специальные культуры // Памятная книжка Таврической губернии. Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Т. IX. Отдел V. / [Сост. Статистическим бюро Таврического губернского земства под ред. К. А. Вернера]. – Симферополь: Издание Таврической губернской земской управы, Типография газеты «Крым», 1889. – 73 с.
21. Статистика сельского хозяйства // Памятная книжка Таврической губернии. Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Т. IX. Отдел IV. / [Сост. Статистическим бюро Таврического губернского земства под ред. К. А. Вернера]. – Симферополь: Издание Таврической губернской земской управы, Типография газеты «Крым», 1889. – 69 с.
22. Чумак В. А. Україна і Крим : спільність історичної долі. Феномен на межі Європи та Сходу / В. А. Чумак. – К. : ПБК «Фотовідеосервіс», 1993. – 80 с.
23. Шамко Е. Из истории виноградарства и садоводства / Е. Шамко // Виноградарство и садоводство Крыма. – 1963. – №1 (63). – С.41–45.
24. Янсон Ю. Крым. Его хлебопашество и хлебная торговля / Ю. Янсон. – Спб. : Типография В. Безобразова и комп., 1870. – 75 с.